

De dood en het leven, impressie van een filosofisch congres over het levenseinde

Jaarcongres van de Vereniging voor Filosofie en Geneeskunde 2009

Het is ongebruikelijk om in een TGE-bijdrage te beschrijven hoe het tot stand is gekomen. Toch is dat wat ik nu eerst ga doen. Het onderwerp van mijn bijdrage is namelijk het jaarcongres van de Vereniging voor Filosofie en Geneeskunde (VFG), gehouden op 17 oktober 2009, maar ik was daarbij niet aanwezig. Rond Kerstmis, toen

Koningin Beatrix haar zorgen uitte over de ondermijnende werking van de moderne communicatiemiddelen op het directe menselijk contact, berichtte de TGE redactie mij via de email dat er waarschijnlijk bandopnames waren van het jaarcongres. Na nog meer emailtjes van verschillende bestuursleden van de VFG en na een doodgewone fietstocht kon ik uiteindelijk vier bandjes in ontvangst nemen. Helaas bleek ik niet over de apparatuur te beschikken waarmee ik ze thuis kon bekijken en beluisteren. Mijn buurman wist daar wel raad mee. Hij heeft er uren werk aan gehad om de opnames met een speciaal ontworpen programmaatje op mijn laptop te installeren. Via een usb stick kan de VFG de opnames op haar website zetten, waardoor iedereen de lezingen zelf kan beluisteren.

Ik deel de zorgen van de Koningin, want in het menselijk leven is niets zo belangrijk als een onderliggende stevige structuur van directe menselijke contacten. Virtuele contacten kunnen daar ongetwijfeld belangrijke aanvullingen op zijn. Maar geen enkel virtueel contact is in staat om de directe steun van de naaste te vervangen als je doodziek bent. Op het meest wezenlijke moment in je leven, als de dood in zicht komt, wil je dat een echt mens je aankijkt en niet een computerscherm.

Het jaarcongres van de VFG had als titel *Dood, geneeskunde en het belang van een filosofische reflectie op het levenseinde*. Is het niet mooi dat ik er een artikel over kan schrijven dankzij moderne communicatiemiddelen, samenwerking met verschillende betrokkenen en ouderwetse burenhulp? Mijn artikel is daardoor echter ook beperkt. Ik heb alleen de flyer en de opnames van de lezingen van prof. dr. Rudi Visker, prof. dr. Govert den Hartogh, dr. Ruud Welten en prof. dr. Else Walravens en niet die van de patholoog prof. dr. Wolter Mooi. Over zijn lezing, de opening door Eric Ettema, secretaris van de VFG, de verschillende discussies en de afronding door Tsjalling

Drs Marjanne van Zwol, MA
politicologe en ethica
Verversstraat 153
1011 HZ Amsterdam
Email: marjannevanzwol@gmail.com

Swierstra, de voorzitter van de VFG kan ik dus helaas niets vertellen.

Brief van Epicurus

De organisatoren van het congres stellen in de flyer, dat het medisch handelen vanuit ethisch perspectief niet goed te begrijpen is zonder het probleem van de dood te situeren in de brede context van metafysica, kentheorie en wijsgerige antropologie. Dat is een hoge inzet, ook voor een filosofisch congres. De vier genoemde sprekers hebben met hun meer dan interessante lezingen hun best gedaan die context te schetsen. Zij baseerden zich hierbij vooral op de continentale en antieke filosofie. De beroemde brief van Epicurus aan Menoikeus over de onredelijkheid van de angst voor de dood kwam in elke lezing aan bod. De meest bekende uitspraak hieruit is dat zolang wij bestaan, de dood er niet is en zodra de dood er is, wij er niet zijn. Angelsaksische filosofen werden alleen door Den Hartogh aangehaald. Is deze voorkeur voor de continentale traditie inclusief de antieken toeval of heeft ze ons wellicht meer te bieden als we de betekenis van de dood willen doorgronden?

Doodgaan en dood zijn

Rudi Visker betoogde dat elke manier van praten over de dood fixerend is. Mensen zijn bang voor de dood, wat volgens Epicurus onredelijk is. Wij kunnen echter alleen leven als we een begrip hebben van de dood dat we daarom op een bepaalde manier inhoud willen geven. Visker speelde met de uitdrukkingen 'leven na de dood' en 'dood na het leven'. Op het bord tekende hij een diagram met op de ene as 'dood' en 'leven' en op de andere min- en plustekens, zodat er vier vakjes ontstonden. In de ja-/nee vakjes zitten de gewone mensen. De gelovige zegt dat er wel leven is en de ongelovige dat er geen leven is na

de dood. Het tweemaal nee vakje is het filosofische vakje waarin Heidegger zit, ik het ook erg zou moeten vinden die zegt dat er geen leven en geen dood is na de dood, omdat de dood in het leven is. Wij hebben een verkeerde tijdsopvatting, waardoor wij de dood als een einde zien in plaats van een einder. Voor de Grieken was de grens het positieve teken van perfectie van waaruit iets zoals het leven begint en niet eindigt. Sterfelijkheid is onze perfectie. Levinas zegt dat gewone mensen niet bang zijn voor de dood, maar bang om dood te gaan. De dood is dat wat je erover kan zeggen als je over een dood lichaam buigt. Epicurus gebruikte de verkeerde reden, want de dood is altijd op mij afkomend. Het gaat niet om de dood, maar om de eigen verhouding tot de dood. Het tweemaal ja vakje is het theologische vakje en hierin is Thomas van Aquino te vinden. De mens sterft naar ziel en lichaam en daarna is er de wederopstanding. Het probleem van onze tijd is dat we niet meer geloven in wederopstanding. Anno 2009 hebben we maar één leven en één dood. De oplossing is reïncarnatie. 25% van de Nederlanders gelooft in reïncarnatie op zijn westers en dat is dat de mens terugkomt in het leven. In het Hindoeïsme is die terugkeer juist het probleem.

Govert den Hartogh wijdde zijn lezing aan de manieren waarop het argument van Epicurus weerlegd kan worden. Hij heeft het over dood zijn en niet over doodgaan, het vakje 1 van Visker waarin de ongelovigen zitten. Den Hartogh is van oordeel dat de poging van Epicurus ons ervan te willen overtuigen dat de dood niet erg is, ook niet voor die bepaalde persoon zelf, getuigt van filosofische hybris. Een consequentie van Epicurus' redenering is immers dat het geen probleem is om iemand onverwacht en pijnloos te doden, terwijl dat nu juist het grootste misdrijf is. Zijn redenering is onderuit te halen door zijn hedonistische premisse te betwisten. Deze is dat de kwaliteit van het leven gelijk is aan iemands bewustzijnstoestanden en dat er geen ervaringen meer zijn als iemand dood is. Goed en kwaad is een kwestie van ervaring en de dood is dus niet goed en niet kwaad. En als de dood een kwaad zou zijn, voor wie is het dan een kwaad? Als je deze sofistieke argumenten kunt weerleggen, weet je ook wat er mooi is aan het leven en wanneer je het zou mogen beëindigen. Nagel zegt dat niet de bewustzijnstoestanden belangrijk zijn, maar de toestanden in de wereld waarvan je je bewust bent. Denk maar aan overspel en aan Nozicks' ervaringsmachine. Een moderne gevolgtrekking uit de stelling van Epicurus is de deprivatietheorie van het kwaad: het kwaad is niet de aanwezigheid van iets kwaads, maar de afwezigheid van iets goeds. Het zou dan een ramp zijn voor al die wezens die niet bestaan en daardoor alle goede ervaringen missen. Den Hartogh wijst er op dat het missen van het goede altijd toegeschreven moet worden aan een bepaald subject. Op basis van deze redeneringen vindt hij de claim van *wrongful life* onterecht. Lucretius zegt dat als ik het erg zou vinden dat ik na mijn

dood een periode mis, ik het ook erg zou moeten vinden dat ik voor mijn leven een periode heb gemist. Williams wijst de hedonistische premisse af omdat het leven geen rekensom is van losse ervaringen die prettig of naar zijn. Het is de structuur van het leven die beoordeeld moet worden. Structurerende elementen zijn lange termijn projecten zoals een baan en langdurige relaties. Op dit holistische standpunt geeft de rechtsfilosoof Feinberg een aanvulling vanuit het internalistische standpunt van het waarderend subject. De betekenis van de feiten voor die persoon zelf kan achteraf veranderen, afhankelijk van de afloop. Als een jonge vrouw sterft, zijn al haar investeringen voor niets geweest. Door terugwerkende causaliteit kan er schade ontstaan. De internalistische en holistische argumenten komen bij elkaar in zingeving. Ons leven heeft zin voor zover we standpunten innemen die op zijn minst herkenbaar zijn.

Ervaring van de dood

De laatste twee sprekers benaderden de dood vanuit existentieel perspectief. Ze gingen in op de betekenis van de rouw, een vergeten onderwerp in de filosofie.

Ruud Welten noemde het merkwaardig dat er de hele dag over de dood gesproken wordt zonder dat iemand een brok in de keel heeft. Hij stelde dat fenomenologie het teruggaan is naar de basis van de ervaring en dat het geen theoretiseren is, want conceptualisering is erop gericht te overwinnen. Maar de dood zelf onttrekt zich aan elke ervaring en wat heb je dan aan fenomenologie? Omdat we de existentiële zekerheid hebben dat we doodgaan, moeten we de dood existentieel onderzoeken. De algemene opinie is tegenwoordig echter om het niet over de dood te hebben. Volgens Heidegger leven we alleen authentiek als we de dood werkelijk op ons nemen. Sartre komt uit dezelfde traditie als Heidegger, maar hij vindt het daarentegen absurd dat de zin van het leven ontleend wordt aan de dood. Die wordt ontleend aan het leven waarin de mens zichzelf realiseert. Dat houdt voortdurende verandering in, terwijl de dood het einde is. De doden leven gefixeerd in de herinneringen van anderen. Volgens Welten is de dood er in de eerste, de tweede en de derde persoon. De laatste is de dood in het algemeen. Epicurus' perspectief is dat de dood nooit samenvalt met de eerste persoon. De dood in de tweede persoon is de dood van de ander. Wij leven vanuit de verantwoordelijkheid voor de ander en daarom raakt deze ons volgens Levinas in het diepst van onszelf. Hij breekt met de onverschilligheid van de dood in de derde persoon en het egoïsme van de dood in de eerste persoon. De dood van de naaste is wel een onmiddellijke en authentieke ervaring van de dood en geen bemiddelende. De rouwende is geen representatie van de dood. Met rouw bedoelt Welten niet de rituelen die de dood op afstand plaatsen, maar de uitdrukking van de opstand tegen het onvermijdelijke. Op de rouw kan men niet

anticiperen en met elke dood van een naaste is het alsof er voor het eerst in de geschiedenis iemand sterft. De huidige cultuur weet met de rouw net als met de dood geen raad. Het enige antwoord is dat men de rouw moet verwerken in een therapeutisch proces, waarna men weer terug moet keren in het leven. De dood brengt ons bij de nachtzijde maar ook bij de liefde, want zonder liefde is er geen rouw. Het is een afgebroken dialoog. Mijn leven is veranderd na de dood van de naaste, want ik begrijp mezelf in relatie tot de ander.

Na alle filosofische bespiegelingen kwam in de laatste lezing de concrete mens aan bod. Else Walravens liet zien hoe de schrijfster Simone de Beauvoir de dood ervoer, mede op basis van haar romans. De Beauvoir was er door geobsedeerd en noemde de dood een schandaal. Hoe kunnen mensen de gedachte verdragen dat ze ter dood zijn veroordeeld? Deze doodsangst voegde zich bij die voor veranderingen die bij het leven horen. Sartre schermde haar hiervoor af. Desondanks vond ze dat de eindigheid een project ten goede komt, want een onsterfelijk persoon zal zich uiteindelijk dood vervelen. De Beauvoir heeft alleen in haar romans over de dood geschreven en niet in haar essays, maar Walravens neemt aan dat zij de inzichten van haar levenspartner Sartre deelde. Het einde van het leven van geliefden betekent rouw. De Beauvoir maakte het lijden en het sterven mee van haar moeder en daarna Sartre. Ze stelde altijd vrijwillige banden boven familiale banden, maar al snel nadat haar moeder ziek was geworden, werd ze overvallen door gevoelens die ze niet kende. Ze kon niet binnen dringen in het lijden van haar moeder. Ondanks haar afschuw en eerbied voor de lichamelijke en de naaktheid van haar moeder hielp ze haar fysiek. Maar ze vertelde haar niet dat ze dood zou gaan, wat een gemiste kans is voor een dialoog. Haar moeder stierf een zachte dood omdat

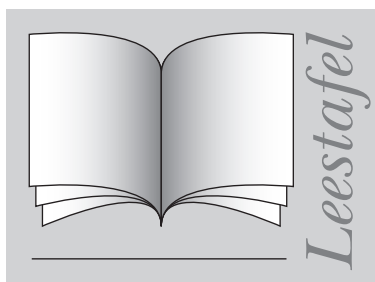
ze omringd werd door liefhebbende dierbaren. Sartre verzorgde ze de tien jaren van zijn ziekte voor zijn dood. Hijzelf had een gelaten houding tegenover lijden en de dood, terwijl De Beauvoir excessief opstandig was. Ze zei dat zijn dood hen van elkaar zou scheiden en dat haar dood hen niet zou verenigen. We zijn dubbele wezens, vond ze, want we aanvaarden zonder berusting.

Conclusie

Hoe kunnen medici de verbinding leggen met de hier geschetste kaders? De Angelsaksische traditie biedt intrigerende denkschema's waarbinnen morele dilemma's zoals kwesties als die van *wrongful life* geanalyseerd kunnen worden. Ze gaan over leven en dood van bepaalde personen, maar dan in algemene zin, in de derde persoon. De continentale traditie brengt de dood dichterbij: de dood voor mij in de eerste en de tweede persoon. In het leven van alledag blijkt het moeilijk te zijn het atheïstische standpunt over dood en leven te accepteren en te integreren.

Duidelijk is geworden dat in tegenstelling tot wat Epicurus beweerde dood zijn wel erg is, ook al kunnen we deze toestand niet kennen vanuit de eerste persoon. Doodgaan is een ander verhaal dan dood zijn. De mens is bang om dood te gaan, maar de dood van de naaste grijpt hem het meest aan, de dood in de tweede persoon. Rouw is een authentieke ervaring. Dat is een belangrijke boodschap: iemands sterven en zijn dood betreffen niet alleen hemzelf, maar allen die daarbij betrokken zijn, waaronder mijns inziens de verzorgenden en de artsen. Zij zijn medeparticipanten in het proces van sterven en de dood van hun patiënten.

Deze filosofische inzichten geven een aanzet om de context te schetsen van de ethiek van het medisch handelen. Hopelijk blijft het daarom niet bij dit ene congres.

Vink T, *Zelf over het levenseinde beschikken. De praktijk bekeken*. Budel: Damon 2008. 142 blz. ISBN: 978-90-5573-917-2. Prijs: € 16,90.

Zoals de titel aangeeft, gaat het in dit boekje om praktijkverhalen van mensen die over hun einde beschikt hebben. In 19 kleine

portretten vertelt Ton Vink over zijn werk als counselor van Stichting De Einder en laat hij de lezer meevoelen met de besluitvorming en uitvoering van een zelfgekozen levenseinde. De portretten worden vier maal onderbroken door korte intermezzo's van medewerkers van zijn stichting, waarin zij vertellen wat zelfbeschikking voor hen betekent. Het geheel wordt omsloten door een voorwoord, een inleiding over de praktijk van suïcide counseling en een hoofdstuk over de juridische praktijk (Artikel 294 Sr), waarin Vink heel scherp aangeeft wanneer een counselor nog net wel, en net niet meer binnen de wet opereert. Het boekje wordt afgesloten met een literatuurlijst. Vink is scherp, zowel analytisch als qua standpunt, en schrijft helder. De portretten zijn korter

of langer, maar geven een goed beeld van de diversiteit van mensen die hij tegenkomt. Bewonderenswaardig is zijn grote inzet voor deze heikele kwestie, waar inderdaad nog geen goed antwoord op is vanuit de samenleving. Wat echter ontbreekt, zowel in de portretten als de intermezzo's, is iedere twijfel of gevoel voor tragiek. Het boekje ademt een opvatting over keuzes maken die glashelder en glashard is (gezien de hypertrofie van verantwoordelijkheid die dit tot gevolg geeft). Soms vliegt Vink uit de bocht, zoals op pagina 39, wanneer hij de christelijke politici rechtstreeks verantwoordelijk houdt voor het feit dat mensen hun toelucht nemen tot de plastic zak methode.

Carlo Leget